

Кулубекова А.

ЧАК ГРАММАТИКАЛЫК КАТЕГОРИЯСЫ

Кулубекова А.

КАТЕГОРИЯ ВРЕМЕНИ В ГРАММАТИКЕ

Макалада англис, орус жана кыргыз тилдериндеги чак грамматикалык категориясына мүнөздөмө берилет. Ар бир тилдеги чак категориясынын өзгөчөлүктөрү чагылдырылган.

Азыркы мезгилде англис, орус, кыргыз тилдеринде репрезентациянын стандарттуу жана стандартсыз изилдөө актуалдуу болуп эсептелет. Изилдөөчүлөр бул маселеде көңүлдүн борборуна, тексттин структуралык жана маанилик бүтүндүгүн шарттаган мезгилдик катыштарды, мезгилди билдирген каражаттарды коюшат. Убакыт көрсөткүчү биздин жашообуздун ажырагыс мүнөздөмөсү болуп эсептелет жана ал адамдын (автордун, персонаждын, окуучунун) аң сезиминин призмалары аркылуу өтүү менен сүйлөмдөрдө жана тексттерде чагылдырылат. Ошол эле учурда ар бир автор мезгилди өзүнчө түшүнүп, аны стандарттуу жана стандарттуу эмес каражаттардын жардамы менен мезгилди билдиришет.

Стандарттуу каражаттар (грамматикалык) – убакыттын грамматикалык категориясынын чөйрөсүндө жаткан убакытты билдирүүнүн каражаттары. Алар убакыттын репрезентациялоонун каражаттарынын синтаксисттик, морфологиялык, лексикалык каражаттары болуп бөлүнөт.

Көркөм дүйнөнүн окуялык сүрөттөлүүсүнүн грамматикалык фиксациясы бардык көркөм чыгармалардын ажырагыс бөлүгү болуп эсептелет. Дүйнөнүн динамикалык картинасы өзүнүн алгачкы категоризациясын грамматикалык каражаттар менен морфологиялык категориялардын системасы аркылуу алат. «Окуялардагы мезгилдерди» берүүгө багытталган көркөм тексттердеги морфологиялык категориялар убакыт, тир, (эгер ал тилде бар болсо) жак, сан ж.б. болуп саналат. [Заботина М.В. 2001, с 110].

Темпоралдуу структураны куруунун негизги каражаты болуп, этиштик формалар кызмат кылат. Азыркы англис тилинде этиш башка сөз түркүмдөрүнө карганда сөз өзгөртүү жана форма түзүүнүн каражаттарынын бир топ өнүккөн системасына ээ. Этиштин морфологиялык категориясы болуп жак, сан, тур, убакыт, ыңгай жана залог эсептелет.

Мезгилдик маани менен байланышкан англис тилиндеги формалардын системасы өзүнө төрт разрядды камтыйт: аныкталбаган, узак убакыттагы, перфекттүү, перфекттүү-узак убакыттагы. Грамматикалык этиштик чак, анын формасы аркылуу айтылып жаткан мезгил менен этиштин

берилген формасынын ортосундагы мезгилдик катыштык аныкталган грамматикалык категория болуп эсептелет.

Убакыттын категориясы азыркы англис тилинде, баарынан мурда, өткөн жана учур чактын формалары менен түзүлөт. Убакыттын бул формалары синтетикалык болуп эсептелет. (he works, he writes- he worked, he wrote) [Жигадио В.Н. Иванова И.П., Иофик Л.П., 1956].

Келер чактын категориалдык формасы дайыма аналитикалык болуп эсептелет, себеби кээ бир этиштерде бул таптакыр кездешпейт. Келер чак көп учурда модалдуулук менен байланыштуу, себеби ал ишке аша элек нерсени билдирет. Бул айырмачылык келер чакты түзүү үчүн модалдык мүнөздөгү этиштердин (shall, will) колдонулуусу менен да ишке ашат.

Англис тилиндеги түрдүк убакыттык формалар аркылуу убакыттын морфологиялык репрезентациясы жаралат. Демек, англис тилиндеги этиштердин түрдүк убакыттык формалары тексттин убакыттык параметрлерин түзүүдөгү негизги каражат болуп эсептелет.

Этиштин түрдүк убакыттык формасы өзгөчө мааниге ээ болгон грамматикалык мезгилдин репрезентациясы үчүн лексикалык каражаттар чоң роль ойношот. Бул сөздөрдүн жалпы тексттик функциясы – сүрөттөлгөн окуянын мезгилине көрсөтмө - сөздөрдүн бир функционалдык – тексттик биригүүсүнө негиз болот. Тексттик мезгилдин лексикалык негизин: time, epoch; жыл мезгилдеринин аталышы (January, May), жуманын аталышы (Monday, Thursday), күндүн аталышы (morning, day, evening, night): minute, second, Yesterday, today, to morrow, eternity, season, period, moment адамдын жашоо аралыгынын аталыштары (childhood, youth) темпоралдык маанидеги лексемалар: before, after, for, in, within предлогодору түзөт. Ушул лексика көркөм тексттин темпоралдык мейкиндигин калыптандырат.

Азыркы англис тилиндеги мезгилдин репрезентациясы үчүн морфологиялык, лексикалык, синтаксисттик каражаттардын өз ара катышы мүнөздүү. Синтаксисттин бирдиги болуп модалдуулуктун категориясына жана синтаксисттик чактарга ээ болгон сүйлөм эсептелет. Модалдуулук жана синтаксисттик чак, предикативдүүлүктү билдирип, өзүнүн түшүндүрмөсүндө атайын тилдик каражатка ээ. Мындай каражаттар катары чак формалары эсептелет. Эгерде сүйлөмдө этиш

жана этиштик байламталар болсо анда мындай маанилер төмөндөгү формаларынын жардамы менен берилет.

He reads, He read, He will read, He would read. Эгер сүйлөмдө этиш жана этиштик байламта жок болсо анда сүйлөм учур чактагы билдирүүчү нерсенин реалдуулукта жашоосунун жалпы маанисине ээ.

Англис тилиндеги темпоралдуулукту билдирүүнүн бирден бир каражаты болуп, when байламтасы менен берилген мезгил тактооч катышкан татаал багыныңкы сүйлөм эсептелет. Татаал багыныңкы сүйлөм – баш жана багыныңкы бөлүктөрдөн турган синтаксисттик бирдик. Багыныңкы бөлүгү мезгил бышыктооч катары болот. Ал мезгилдик байланышты чагылдырат. Баяндоочун чактык айлампасындагы баш сүйлөмдүн темпоралдуу локализациянын иш аракетинин функциясын аткаруу менен мезгил бышыктооч болот. [Салыкова М.А. 2001, с. 17-18]. Демек, when, байламтасы менен колдонулган мезгил тактооч сүйлөм менен болгон татаал багыныңкы сүйлөм аркылуу биз убакытты (чакты) тааныйбыз: His bag was packed when we arrived. When she entered the room he pretended sleeping.

Англис тилиндеги чактын репрезентациясы стандарттуу каражаттардын жардамы менен гана эмес, мааниси кеңири турган стандарттуу элес каражаттар аркылуу да ишке ашат, себеби алар репрезентацияда маанилүү роль ойнойт.

Чактарды репрезентациялоонун стандарттык эмес каражаттары – бул чактардын грамматикалык чегинен сырткары жаткан (жайгашкан), ар түрдүү аспектердеги учур, өткөн жана келер чактардын формаларын көрсөтүүчү каражаттар болуп эсептелет. Буга метафорикалык жана узалдык чактарды репрезентациялоо каражаттары тиешелүү.

Чактардын грамматикалык категориясы - орус тилиндеги эң татаал категориялардын бири. Бул категория башка көптөгөн категориялардай эле реалдуу турмушта болуп жаткан мамилелерге байланыштуу болот. Ал көрүнүштөрдүн ортосундагы мезгилдик мамилелерде өз формаларында чагылдырылат. Бир абалдан экинчи абалга өтүү, өзгөрүү, алмашуу сыяктуу аракеттер белгилүү бир мезгилде ишке ашат. Негизги үч - өткөн, учур жана келер чактар үчүн баштаңкы абал катары учур чак кызмат кылат.

Философиялык мааниде учур чак түшүнүгү өтө эле шарттуу. Анын чеги абдан эле туруксуз (кыймылдуу). Учур чак азыркы болуп жаткан убакыттын бир бөлүгү катары кабыл алынат, мен жазам же сүйлөйм, бүгүнкү күн, ай, ушул жылы, белгилүү бир жашоо мөөнөтү жана ошондой эле чектелбеген узак (*земля вращается вокруг солнца; рыбы дышат жабрами*), же чексиз

созулган убакытты камтыйт. Демек, биздин эң эле кыска убакыт бирдигибиз болгон – секундадан – учур чактын чексиз кыска “бөлүктөрүн” теориялык жактан белгилей алабыз.

Грамматикалык форма эки жактуу. Мазмуну жактан алганда, ал белгилүү грамматикалык маанини берет, сүйлөм катары алганда ал өзүнүн маанисине болгон көрсөткүч жана формант менен белгиленет. Грамматикалык формада биз анын келип чыгышы менен байланышкан баштапкы генетикалык маанисин айырмалап билебиз жана мазмуну функционалдуу б. а. пикир алышканыбызда форма мазмунга ээ болот. Грамматикалык чак бул категориянын философиялык же кептик кабыл алууларга болгон дифференциацияга ээ эмес. Бирок ал кепте андагы жагдайга, **сүйлөө контекстке**, ошондой эле, этиштин лексикалык маанисине жараша такталат. Мисалы, жазды – формасы, сүйлөшүүдөн сырткары алынат, жөнөкөй өткөн, дифференциацияланбаган өткөн чакты билдирет.

Бирок сүйлөшүүнүн шартына жана контекстке карата төмөнкүлөрдү билдириши мүмкүн: а) узартылган өткөн (*я писал это письмо весь день*); б) үзгүлтүктүү узартылган өткөн (*я много раз писал ему об этом*); в) анын узактыгынын даражасын көрсөтпөгөн кайталанбаган өткөн (*я уже писал ему об этом*) чактар. Сөздөн сырткары алынган чактын грамматикалык формасындагы чактын мааниси бул дифференциацияланган эмес өткөн, учур жана келер чактар болуп саналат.

Азыркы орус тилиндеги этиштик чактар өздөрүнүн колдонулушунда, сөз айтылып жаткан учурга карата окуяны бир эле убакытта (учур чак), мурда болуп өткөн (өткөн чак) жана кийинки (келер чак) катары аныктайт. Салыштырмалуу колдонулганда, мисалы, ойдун, сезимдин жана пикирлешүүнүн этиштерден көз каранды болгон багыныңкы сүйлөмдө окуя негизги сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин чагына карата багытталган: *Ему показалось, что в доме кто-то ходит. Он сказал, что приедет.*

Кыргыз тилинде чак грамматикалык категориясы этиштин негизги категорияларынын бири катары саналат. Сүйлөп жаткан учурдун жана кыймыл-аракет болуп жаткан убакыттын ортосундагы мамилени көрсөтөт. Чак категориясы жак ыңгайга гана мүнөздүү болуп, кыймыл-аракеттин жасалгандыгынын чындыгын чагылдырат. Грамматикалык чак фактынын сөз айтылганга чейин болгондугун (өткөн чак), сөз айтылып жатканда (учур), же сөз айтылгандан кийин боло тургандыгын (келер чак) көрсөтөт. Ар бир чактык форма өзүнүн семантикасы жана чактын өзгөчө көрсөткүчтөрү жана жактама аффикстери менен мүнөздөлөт. Кыргыз

тилиндеги этиштин ар бир чактык формасына белгилүү бир кошумча модалдуулук, жана ошондой эле анын модалдуу мүнөздөмөсүнө таасир этүүчү кызматчы сөздөр жана аффикстер менен айкалышуу жөндөмдүүлүгү таандык. Азыркы кыргыз тилинде чактардын грамматикалык категориясы грамматикалык категориялдуу чактык формаларда берилген.

Азыркы кыргыз тилинде бири-биринен жана кошумча сапаттагы маанилери менен айырмаланган учур чактын бир нече формалары бар. Жөнөкөй учур чак этиштин негизине (уңгусуна) чакчылдык аффикс – *a* (*-e, -o, -y*) жана жактама аффикстердин I түрү (толук атоочтук аффикстер); терс формасы этиштин негизине терс маанидеги – *ба* аффиксинин улануусунун эсебинен түзүлөт. Жөнөкөй учур чак бир нече маанини билдирүү үчүн колдонулат: 1) сүйлөп жаткан учурдагы кыймыл-аракетти билдирүү үчүн; 2) адаттагы кыймыл-аракет, убакыт боюнча улантылган, учурдагы кыймыл чактын кичине бир бөлүкчөсүн ээлейт, же мезгил-мезгили боюнча болуп өткөн кыймыл-аракет, узартылган чак мүмкүн сүйлөп жаткан учурда такыр болбойт; 3) белгилүү предметке тиешелүү, жактын бир касиети, же жаратылышта, коомдо болуп өтүүчү жактын, предметтин мүнөздүү өзгөчөлүгү болгон туруктуу кыймыл-аракет; 4) мезгил-мезгили менен кайталанып туруучу кыймыл-аракет, сүйлөмдүн курамында мезгилдүүлүктү баса белгилеген убактылуу мааниге ээ болуучу сөз болот; 5) алда качан башталып, азыркы учурда улантылып жаткан кыймыл-аракет; 6) жөнөкөй учур чак, өткөн чактын маанисинде, сүйлөмгө олуттуу жандуулук берүү жана дагы өткөн чакта болгон окуяны учур чак менен жакындатуу үчүн колдонулушу мүмкүн. Татаал учур чак аналитикалык жол менен чакчылдык формадагы маани берүүчү этишке улануунун натыйжасында, жардамчы этиштердин учур чак формасынын жардамы менен түзүлөт. Жардамчы этиштердин катарына төрт этиш кирет: *жат, отур, жур, тур*, алар грамматикалык форматтын функциясын аткарат, ошондой эле ээнин санын жана жагын көргөзөт. Жөнөкөй өткөн чак этиштин негизине – *d* (*-ди, -ды, -ду, -дү, -ты, -ти, -ту, -тү*) аффикстеринин улануусу жана жактама аффикстеринин II таандык түрүнүн жардамы менен түзүлөт.

Жөнөкөй өткөн чактын негизги грамматикалык мааниси кыймыл-аракеттин болуп өткөндүгүн көргөзөт, ал эми мында сүйлөп жаткан адам бул кыймыл-аракеттин күбөсү же катышуучусу болот, же сүйлөөчүнүн көз карашы боюнча бул кыймыл чыныгы факты болуп саналат. Ушуну менен бирге сүйлөп жаткан учурга окуялардын алыстыгын же жакындыгын тактоо керек болбойт, бирок кыймыл-аракет

дайыма белгилүү бир өткөн чактагы мамилени билдирет. Терс форма аналитикалык (атоочтук терс тангыч, *эмес, жок* деген сөздөрдүн жардамы аркылуу постпозицияны ээлеп, жак аффикстери *албагамын, алган, эмесмин, жокмун ж. б.* менен айкалышат) жана синтетикалык (терс–*ба* (*ал-баган* аффиксинин жардамы) жол менен түзүлөт. Узартылган өткөн чак этиштик негизге эки варианттуу –*чу/чү* аффикстери жана ат атоочтун I-тибинин жактама аффикстеринин жардамы менен жасалат: *алчумун, алчубуз, алчусуң, алчусуңар ж. б.*, ал эми терс формасы аналитикалык жол менен (атоочтук терс тангыч, *эмес, жок* деген сөздөрдүн жардамы аркылуу постпозицияны ээлеп, жак аффикстери *алчу эмесмин, жокмун ж. б.* менен айкалышат) түзүлөт. Өткөн чактын бардык татаал формалары аналитикалык жол менен жөнөкөй формалардан түзүлүп, эчаккы өткөн, же өткөн чакка тиешелүү мурда болуп өткөн кыймыл-аракеттин мамилесин көргөзөт.

Азыркы кыргыз тилинде келер чакты көргөзүү үчүн эки грамматикалык форма колдонулат: белгилүү жана белгисиз келер чак. Белгилүү келер чак жөнөкөй учур чак түзүлгөн каражаттар аркылуу түзүлөт, атап айтканда, бул чактык форманы жөнөкөй учур чактын функционалдуу формасы катары кароого болот. Чактын маанисин аныктоо, контексттин, этиштик семантиканын, этиш менен айкашуучу негизги сөздүн жана мезгил бышыктоочтун эсебинен болуп өтөт. Келер чак үчүн сүйлөмдө башкаруучу сөздүн барыш жөндөмөсүндө турушу мүнөздүү, ал эми татаал сүйлөмдөрдө мезгил багыныңкы сүйлөмдүн бар болушу эсептелет. Белгилүү келер чактын формасы бир канча кошумча маанилерге ээ: жакын арада болуп өтүүчү кыймыл аракети көргөзөт жана сүйлөөчү мында бул кыймылга шек санабайт.

Белгилүү келер чак татаалданган сөздүн (сүйлөмдүн) формасына ээ, аны колдонгондо кыймыл-аракеттин өзгөчө модалдык белгисин билдирет: ал маани берүүчү этиштин чакчылдык формасы –*ганы* жана кызматчы *жат, тур, отур*; этиштеринин бири; кызматчы *эле, экен* сөздөрү менен айкалышуу аркылуу берилет. Белгисиз келер чак кыймыл аракеттин чексиздик, божомолдуулук маанилерине ээ жана ал келечекте болуп өтөт же мүмкүн кыймыл аракет болбойт.

Демек, чак грамматикалык категориясы төмөндөгү оппозициялардан турат: 1) үч чактык планды айырмалаган абсолюттук чак: өткөн, учур жана келер чактар; 2) чактардын өз ара байланышы кыймылдын мурда болгондугун, бир мезгилдүүлүктү, ээрчишүүнү камтыйт.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Адмони В.Г. Завершенность конструкции как явление синтаксической формы // Вопр. языкознания, 1958.
2. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. – М., 1989.
3. Бакеев К. Кыргыз тилинин грамматикасы. – 1 бөлүк. – Фрунзе, 1951.
4. Бондарко А.В. Теория морфологических категорий. – Л., Наука, 1976.
5. Кузнецов П.С. О принципах изучения грамматики. Л., ЛГУ, 1974.
6. A Grammar of Contemporary English. Qiurk R., Greenbaum B., Leech G., Svartvik J. – L.: Longman, 1972.

Рецензент: к.филол.н. Кемелдинова Л.М.
